

ÇAĞATAY DİLİ HAKKINDA NOTLAR

JÁNOS ECKMANN

“Çağatay dili” tâbiriyle XI. asırdan XIX. asrın sonuna kadar devam eden Orta Asya İslâm-Türk yazı dilinin gelişmesindeki üçüncü safhayı kastetmekteyiz. Hakaniye (Karahanlı) ve Harezmi-Altın Ordu yazı dillerinin devamı olarak Timurlular devrinde (1405—1502) teşekkül eden çağatayca bilhassa Nevai'nin eserlerinde klâsik şeklini almıştır. Çağataycının itibarı asırlar boyunca büyüktü: devlet, yazı, hattâ diplomasi dili olarak yalnız Orta Asya Türk devletlerinde değil, Avrupa Rusyasında yaşayan ve Oğuz grubu dışında kalan Müslüman Türklerinin de yazı dili olarak asrımızın başlarına kadar kullanılmıştır. Rus istilâsından (1866 da Buhara, 1873 te Hive, 1876 da Hokand hanlığının işgali) sonra “sartça” adıyla Türkistan'da kullanılan Türk yazı dili de, esasında, yerli ağızların az çok tesiri altında kalan çağataycadan başka bir şey değildir. Özbekistan'da 1923 te çağatayca yerine şehirlerde konuşulan ağızlara dayanan Özbek yazı dili geçtikten sonra bile çağatayca tamamiyle sönmemiştir: Özbek yazı dilinde bugün de çağataycadan kalma bir takım arkaizmler devam ediyor.

Çağatay (چغتای) kelimesi Çingiz Hanın ikinci oğlu Çağatay'ın adından alınmıştır. Çingiz Han (öl. 1227) Moğol İmparatorluğunu oğulları arasında paylaştırdığı zaman Çağatay'ın hissesine şu topraklar düşmüştür: Harezmi müstesna Maverâünnehir, Yedisu (İli vâdisi), Kâbil ve Gazne'yi de içine almak üzere Pamir bölgesi, Doğu Türkistan ve Cuncarya. Çağatay 1242 de ölmüştür. Onun adını taşıyan hanlık, yani “Çağatay ulusu”¹ veya sadece “Çağatay”, torunu Kara Hülegü (1242—1246) zamanında kurulmuş ve yine Çağatay soyundan olan Duva Han (?1274—1306) zamanında, h. 706/1306 senesinde eski hudutları dahilinde yeniden teşkilâtlandırılmıştır. Tarmaşirin (1326—?1333) zamanında Çağatay ulusu, Maverâünnehir ve “Moğolistan” (Talas ve Manas arasında Isıkgöl bölgesi) olmak üzere ikiye bölünmüşse de, Tuğluk Timür tarafından yeniden birleştirilmiştir (1360). Tuğluk Timür'ün ölümünden (1363) bir

¹ Çağatay ulusu tarihi hakkında toplu malûmat için bakınız: RENÉ GROUSSET, *L'Empire des steppes*, Paris 1952, 397—420. s.

kaç sene sonra Çağatay ulusu Aksak Timür'ün hâkimiyeti altına girmiştir.

Çağatay kelimesi önce bu devletin resmî adı olarak bilhassa Duva Han zamanından sonra kullanılmağa başlanmıştır. Bundan başka Çağatay hanlarının askerî kuvvetini teşkil eden Maverâünnahrin Türk ve türkleşmiş göçebelere de Çağatay adı verilmiş, buna karşılık devletin doğu kısmında yaşayan göçebelere "Moğol" denmiştir. *Baburname*'nin bir yerinde, han maiyetinin "sipahi, ra'iyet, Moğol ve Çağatay"lardan teşekkül ettiği kaydedilmektedir (BEVERIDGE neşri 202a: 5, İLMINSKI neşri 255: 4 aş). Bizans kaynaklarında XIII—XIV. asırlara ait olarak Batı Türkistan Türk halkı Τζαχατάιδες, Τζαχατάης, Τζαγατάη, Τζαχαταῖοι adıyla zikredilmektedir.¹ Çağatay kelimesinin eski Türk kaynaklarında, meselâ *Tevârih-i âl-i Osman*'da da kavim adı olarak geçtiğini ilâve edebiliriz.² Çağatay hanedanının hâkimiyeti nihayete erdikten sonra da tâ XV. asra kadar adlarını muhafaza eden göçebe Çağataylar, XVI. asırda Timurlular devleti yıkıldıktan sonra, göçebe Özbeklerle karışmışlardır. Çağatay adı bundan sonra da kaybolmamıştır. H. VÁMBÉRY Kırgız (=Kazak), Karakalpak ve Özbekler arasında Çağatay kabîlelerinin bulunduğu bahsettiği gibi³ N. A. ARİSTOV da XIX. asır sonlarında Hive ve Zerefşan vâdisi Özbekleri arasında Çağatay adını taşıyan kabîlelerin yaşadığını kaydeder.⁴ Çağatay adı bazı yer adlarında da muhafaza edilmiştir. Kuzeydoğu İran'da Çağatay adlı bir yer ve bir dağ vardır.⁵ Taşkent'in bazı mahallelerinin adında yine Çağatay adı geçmektedir, meselâ *Çağatay qapqasi* 'Ç. kapısı', *Çağatay tepa* 'Ç. tepesi', *Çağatay yangi şahar* 'Ç. yeni şehri' v. s.⁶

Eski müelliflerde "Çağatay ili" ve "Çağatay halkı" tâbirleri 'Timurlular devletinin Türk halkı, Timurlu Türkleri' demektir. Kelimenin bu mânayı kazandığı Muhammed Salih'in *Şeybaniname*'sinin iki yerinden anlaşılıyor. Timurlulardan Özbeklerin hizmetine geçen bu şair, Özbeklerin

¹ GYULA MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, II, Budapest 1943, 261. s. Ayrıca bakınız: GYULA NÉMETH, *A honfoglaló magyarság kialakulása* [Yurt kuran Macarların teşekkülü], Budapest 1930, 65. s.

² GIESE neşri (1922), 43. s.: *Çağatay arasında*; NÉMETH, *a. e.*, 64 v. d.

³ HERRMANN VÁMBÉRY, *Çagataische Sprachstudien*, Leipzig 1867, 1. s., 2. not.

⁴ N. A. ARİSTOV: *Jivaya Starina III—IV* (1897), 423, 1. not, 425, 1. not.

⁵ NÉMETH, *a. e.*, 65. s.

⁶ A. K. BOROVKOV, *Alişer Navoi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazıka*: Alişer Navoi, Moskva-Leningrad 1946, 119. s., türkçe tercümesi: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (1954), 96.

kuşattıkları Semerkand'ın elçileriyle konuşan Şeybani Hana şu sözleri söyletmektedir:

Bil, ki min barçağa muşfiq dur min,
Barça il birle muvâfiq dur min.
Çağatay il mini Özbek dimesün,
Bihūda fikr qılıp ğam yimesün.

'Bil ki, ben herkese karşı şefkatliyim, bütün halkla iyi geçinirim. Çağatay halkı bana Özbek demesin, boşuna düşünüp üzülmesin.' (MELIORANSKIY neşri 75. s., VÁMBÉRY neşri 148. s.) Yine aynı eserde şair eski tamdıklarının kendisini ihanetle suçlandıklarını şöyle anlatır:

Didiler: Sin Çağatay ili sin,
Uşbu yirde Çağatay haylı sin.
Ni dip Özbek bile yāvar boldung,
Hānga bu yanglıĝ çākar boldung?

'Dediler: Sen Çağatay halkındansın, bu yerde Çağatay topluluğundansın. Ne diye Özbeklerle dost oldun, hana niçin bu kadar uşak oldun?' (MELIORANSKIY neşri 211. s., VÁMBÉRY neşri 418. s.) Nevai de *Mizânü'l-evzân* adlı eserinde "Çağatay halkı" tâbirini Timurlu Türklerini "Türk ulusu"ndan ayırdetmek için kullanır: "Türk milleti (*Türk ulusu*), bilhassa Çağatay halkı (*Çağatay halqı*) arasında yaygın vezinler."¹

Önce Çağatay ulusunda yaşayan göçebe Türklerin, daha sonra da bütün ahalinin dilini ifade etmek için kullanıldığı tahmin edilen *Çağatay tili* ve *Çağatay türkîsi* tâbirleri, Timurlular zamanında, Timurlular devletinde teşekkül eden Türk yazı dili mânasını kazanmıştır. Böyle olduğu halde, XV. ve XVI. asırlar yazarları Çağatay kelimesini bu mânada hemen hemen kullanmamakta, onun yerine *türkî*, *türk(î) tili*, *türkî lafzı*, *türk elfâzı*, *türkçe*, *türkçe til* gibi umumi tâbirleri tercih etmektedirler. Yalnız Nevai, devrinin edebî dilini belirtmek için, *Çağatay lafzı* tâbirini kullanır: "İran şair ve söz sanatkârlarının geline, yani söze verdikleri her çeşit cilveyi Türk diliyle (*Türk tili bile*) anlattım, ve bakireyi, yani mânayı süslemek için kullandıkları her türlü sanat hünerini Çağatay diliyle (*Çağatay lafzı bile*) ifade ettim. Bu zikredilen dil edebî

¹ FİTRET, *Özbek edebiyatı örnekleri*, I, Taşkent-Semerkand 1928, 274. s., KÖPRÜLÜZADE M. FUAT, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul 1934, 206. s.

dilin (*til ve lafz*) temelidir ki, şimdiye kadar hiç bir şaire ve hiç bir yazara mümkün ve müyesser olmamıştır.”¹ XVII. asır müelliflerinden Ebül-gazi Bahadır Han da “Çağatay türkçesi” ile Timurlular devrinin arapça ve farsça unsurlarla karışık yazı dilini kastetmektedir. *Şecere-i Türk* adlı eserinde şöyle demektedir: “Okumuş olsun olmasın, herkesin anhyabilmesi için bu tarihi Türk diliyle (*türkî tili birlen*) yazdım. Türkçeyi de öyle söyledim ki, beş yaşındaki çocuk bile anlar. Açık olsun diye ne Çağatay türkçesinden (*Çağatay türkîsindin*), ne de farsça ve arapçadan bir kelime ilâve ettim.”² XVIII. asırda meydana getirilen en mühim Çağatay sözlük ve gramerinin müellifi Mirza Mehdi Han *Senglâh* adlı çağatayca-farsça sözlüğünün mukaddimesini teşkil eden *Mabâni ’l-lugat*’ta, tasvir ettiği dile kâh “Türk dili” (*luğat-i turk* veya *luğat-i turkî*), kâh “Çağatay dili” (*luğat-i çağatây*) adını vermektedir.³ Mirza Mehdi’nin kaynak olarak Lûtfi, Nevai, Hüseyin Baykara ve Babur’un eserleri ile *Kalile ve Dimne* hikâyesinin çağatayca tercümesini kullanmış olduğu dikkate değer. Nevai, Ebül-gazi, Mirza Mehdi ve başkalarının kayıtları Doğuda çağatayca ile Nevai ve çağdaşlarının dili kastedildiğini gösterir. Bu dile bazı XVI. ve XVII. asır müellifleri doğrudan doğruya “Nevai dili” (*luğat-i navâ’îya*) adını da vermiştir.⁴

Doğuda Orta Asya İslâm-Türk yazı dilinin muayyen bir devresini işaretlemek için kullanılmış olan Çağatay kelimesi, XIX. asırda Avrupa’da daha geniş bir mâna kazanmıştır. E. BÉRÉZINE (İ. N. BEREZIN) çağataycayı en eski Türk lehçesi olarak kabul eder.⁵ Bu görüş başka türkologların eserlerinde de vardır. Umumiyetle, çağataycaya uygurcanın devamı göziyle bakılmaktadır. Bu yolda en ileri giden, H. VÁMBÉRY’dir. Bu âlim, Çağatay adı altında, yalnız XII. asırdan XIX. asra kadar devam eden Orta Asya İslâm-Türk yazı dilini değil, Batı ve Doğu Türkistan’ın yaşayan lehçelerini, her şeyden önce özbekçeyi de toplamak istemiştir. Onun bilhassa yukarıda zikredilen *Çagataische Sprachstudien* (1867)

¹ FITRET, *a. e.*, 273 v. d.; Nevai Külliyyatı, İstanbul Süleymaniye-Fatih Kütüphanesi 4056, 647b: 5—7.

² DESMAISONS neşri 37. s.; S. Ş. ÇAĞATAY, *Türk lehçeleri örnekleri*, Ankara 1950, 207. s.; RIZA NUR tercümesi, İstanbul 1925, 40. s.

³ J. ECKMANN, *Mirzâ Mehdîs Darstellung der tschagataischen Sprache: Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Kőrös Dicata*, Budapest 1942—1947, 160. s.

⁴ Meselâ Abuşka sözlüğünün bir adı da *al-Luğât an-navâ’îya va’l-istişhâdât al-cağatâ’îya*’dır.

⁵ E. BÉRÉZINE, *Recherches sur les dialectes musulmans*, Kazan 1848, 26 v. dd.

adlı eseri Çağatay kelimesine büyük bir rağbet kazandırdı. Macar JÓZSEF THÚRY, Alman MARTIN HARTMANN ve başka türkologlar da, VÁMBÉRY'yi takibederek, Çağatay kelimesini bu geniş mânada kullanmışlardır. Tanınmış Türk lûgatçisi ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ de *Lûgat-i Çağatay ve türki-yi osmanî* (İstanbul 1298/1882) adlı meşhur sözlüğüne çağataycadan başka özbekçe kelimeler de almakta bir mahzur görmemiştir. Buna mukabil XIX. asır Fransız müsteşriklerinden E. MARC QUATREMÈRE ile A. PAVET DE COURTEILLE ve Alman lûgatçisi J. THEODOR ZENKER “Doğu türkçesi” (*türk-oriental, osttürkisch*) tâbirlerini tercih etmişlerdir.

XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında Rusya’da yaşayan yerli ve yabancı türkologlar Çağatay kelimesinin mânasını daraltmışlardır. W. RADLOFF ve F. E. KORŞ “çağatayca” ile sadece uygurcadan sonraki Orta Asya türkçesi yadigârlarını işaretlemekte,¹ buna mukabil “Doğu türkçesi” tâbirini yaşayan Türk lehçelerine hasrederek, RADLOFF bu tâbirle Sibiryâ lehçelerini,² KORŞ ise, bir yandan Orhon türkçesini, uygurca, çağatayca ve komancayı içine alan bir lehçe grupunu, öte yandanda Karagas, Koybal, Sagay ve Salar şivelerini kastetmektedir.³ A. KRIMSKIY de Çağatay kelimesiyle sadece XIII—XVIII. asırlar Orta Asya edebî türkçesini anlamaktadır.⁴

Modern türkologlardan bilhassa A. N. SAMOYLOVIÇ ile FUAT KÖP-RÜLÜ’nün Çağatay kelimesinin mânası hakkında ileri sürdükleri fikirler mühimdir. SAMOYLOVIÇ, lehçe farklarını dikkate alarak, Çağatay adını sadece XV. asırdan XX. asrın başlarına kadar devam eden Orta Asya edebî türkçesine vermiştir. Ona göre Orta Asya İslâm-Türk yazı dili şu devirlere bölünür: 1. Hakaniye türkçesi veya Kâşgar dili devri (XI—XII. asırlar), 2. Kıpçak-Oğuz devri (XIII—XIV. asırlar), 3. Çağatay devri (XV—XX. asır başları), 4. Özbek devri (XX. asır).⁵ Her şeyden

¹ V. V. RADLOV, *Yarlıki Toktamişa i Temir-Kutluga*: ZVO III (1888), 2; F. E. KORŞ, *Drevniy narodny stih tureckih plemen*: ZVO XIX (1909), 140.

² RADLOFF, *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882, 280 v. dd.

³ KORŞ, *Klassifikaciya tureckih plemen po yazıkam*: Êtnografiçeskoe Obozrenie 84—85 (Moskva 1910), 114 v. dd., krş. R. RAHMETİ ARAT, *Türk şivelerinin tasnifi*: TM X (1953), 93 v. dd.

⁴ Brokgauz-Êfron, *Ênciklopediçeskiy slovar*, XXXIV (1902), 161.

⁵ A. N. SAMOYLOVIÇ, *K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo yazıka*: Mir-Ali-Şir. Sbornik pyatisotletiyu so dnya rojdeniya, Leningrad 1928, 23. s., türkçesi: Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Araştırmaları Dergisi I, 1944, 73—95.

önce edebî gelişmeyi göz önünde tutan KÖPRÜLÜ ise, Çağatay kelimesinin mânasını yine genişletmiştir. Ona göre “Çağatayca, kelimenin en geniş mânası ile, moğul istilâsından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın-Ordu imparatorluklarının medenî merkezlerinde XIII.—XIV. asırlarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde bilhassa XV. asırda klâsik bir mâhiyet alarak, zengin bir edebiyat yaratan edebî orta Asya lehçesidir.” KÖPRÜLÜ çağatayca'yı şu devirlere bölmektedir: 1. İlk Çağatay devri (XIII—XIV. asırlar), 2. Klâsik Çağatay devrinin başlangıcı (XV. asrın ilk yarısı), 3. Klâsik Çağatay devri (XV. asrın son yarısı), 4 Klâsik devrin devamı, 5. Gerileme ve çökme devri (XVII—XIX. asırlar).¹

İkinci Cihan Harbinden beri Sovyet türkologları, çağatayca tâbirini atarak, Orta Asya İslâm-Türk yazı dilinin en eski devirlerine de teşmil ettikleri “özbekçe” ve “eski özbekçe” tâbirlerini kullanmaktadırlar. Bu yolda çok ileri giden A. M. ŞÇERBAK, Gordlevskiy Armağanında çıkan bir yazısında, “eski özbekçe”nin şöyle bir tasnifini yapmaktadır: 1. devir (X—XIII. asırlar): eski özbekçeye batı Türk (“Kıpçak”) ve güney Türk unsurlarının girmesi; Moğol istilâsı bu gelişmeye son vermiştir. 2. devir (XIV—XVII. asırlar): suni yazı dili, “çağatayca” tâbiri bu devre aittir; 3. devir (XVII—XVIII. asırlar): mahallî unsurların yazı diline sokulması.² Sovyet türkologlarının bu nazariyesi tabîî kabule şayan değildir. Özbeklere bir dereceye kadar eski Orta Asya Türklerinin torunları göziyle bakabilirsek de, özbekçeyi doğrudan doğruya eski türkçenin devamı olarak kabul edemeyiz.³

Çağataycaya dair ileri sürülen bütün bu fikirler arasında, dil tarihine uymak bakımından, SAMOYLOVIÇ'inki en çok kabule değer. Gelişmesi sırasında uğradığı değişiklikleri dikkate alarak, çağatayca'yı şu devirlere bölebiliriz :

1. İlk çağatayca veya Nevai'den önceki çağatayca devri (XV. asır başlarından takriben Nevai'nin ilk eserini verdiği 1465

¹ FUAT KÖPRÜLÜ, *Çağatay edebiyatı*: İslâm Ansiklopedisi III, İstanbul 1945, 270. s.

² A. M. ŞÇERBAK, *K istorii uzbekskogo literaturnogo yazıka drevnego perioda*: Akademiku Vladimiru Aleksandroviçu Gordlevskomu k ego semidesyatipyatiletıyu. Sbornik statey, Moskva 1953, 323. s.

³ Krş. N. POPPE: Ural-Altäische Jahrbücher XXV (1953), 142.

- senesine kadar). Harezmi-Altın Ordu türkçesi ve Nevai dili arasında bir intikal devridir. Başlıca temsilcileri: Sekkâki, Lûtfi, Yusuf Emiri, Atai, Haydar Harezmi, Seyyid Ahmed Mirza, Gedai, Yakini, Ahmedî.
2. Klâsik çağatayca devri (1465—XVI. asrın ortaları). Nevai, Hüseyin Baykara, Hâmîdi, Muhammed Salih, Şeybani, Ubeydi, Babur v. s. devri.
 3. Klâsik devirden sonraki çağatayca devri (XVII. asrın sonuna kadar). Başlıca temsilcisi: Ebûlgazi Bahadır Han.
 4. Son çağatayca devri (XVIII—XIX. asırlar). Mahallî unsurların gittikçe yazı diline sokulması.

* * *

Çağataycayı Orta Asya İslâm-Türk yazı dilinin önceki devirlerinden¹ ayıran başlıca fonetik ve morfoloji hususiyetlerini şöyle hulâsa edebiliriz:

1. İlk hecede $e > i/è$. XIV. asra ait metinlerde, gittikçe artan miktarda, ilk hecede e yerine ζ , bazı harekeli metinlerde (meselâ Nehcü 'l-ferâdis'te) ise ζ bulmaktayız. Bu işaretleyişle ne kastedildiğini kestirmek zordur. Herhalde e 'den farklı bir ses, yani i veya kapalı e ($è$) gösterilmek istenmiştir. XV. asırdan itibaren ζ ile yazılış umumileşmiş, yani meselâ eski *bedük* 'büyük', *elig* 'el', *eb/ew* 'ev', *keç-* 'geçmek', *men* 'ben', *ne* 'ne?', *seb-/sew-* 'sevmek', *yet-* 'yetişmek' v. s. gibi kelimeler çağataycada *biyik*, *ilig*, *iv*, *kiç-*, *min*, *ni*, *siv-*, *yit-* veya *bèyik*, *èlig*, *èv*, *kèç-*, *mèn*, *nè*, *sèv-*, *yèt-* olmuştur. Bu gibi kelimelerde i veya $è$ telâffuzu, galip bir ihtimalle, bölge ve devirlere göre değişmekte idi. Çağataycanın devamı olan özbekçede, bilindiği gibi, $è$ telâffuzu vardır.

2. Bazı hallerde, ikinci hecedeki yuvarlak vokalin tesiriyle, ilk hecedeki düz vokalin yuvarlaklaşması. Bilhassa $ü$ 'nün tesiriyle meydana gelen $e > ö$ değişmesi dikkati çeker: *çöküç* (Kâşg. *guzz çekük*, Abuşka VÁMB. *çeküş*) 'çekiç', *çökürthe* (Kâşg. *çekürge*) 'çekirge', *öçkü* (Kâşg. *eçkü*) 'keçi', *öksü-* (Kâşg. *eksü-*) 'eksilmek', *öksük* (Kâşg. *eksük*) 'eksik', *örük* (Kâşg. *erük*) 'erik', *ösrük/ısrük* (Kâşg. *esrük*) 'sarhoş, esrik',

¹ Bu devirlerin dil hususiyetleri hakkında *Zur Charakteristik der islamischen mittelasiatisch-türkischen Literatursprache* (Studia Orientalia [Festschrift für Nikolaus Poppe], Ural-Altische Bibliothek, Wiesbaden 1957, 51—59) adlı yazımıza bakınız.

ötük/ itük (Kâşg. *etük*) ‘çizme, edik’, *töşük/tişük* (Kâşg. *teşük*) ‘delik, deşik’, bundan başka *öyegü/iyegü* (Kâşg. *eyegü*) ‘kaburga’.

3. “Labial dissimilasyon” hallerinin geniş ölçüde kalkması. Hakaniye türkçesinde izlerine rastlanan ve Harezmi-Altın Ordu türkçesinde tam bir sistem mahiyetini alan labial dissimilasyon, düz vokalli kelimelerde dudak konsonantından sonra (dudak konsonantı son dan önceki de olabilir) bağlayıcı vokalle ek vokalinin yuvarlaklaşmasıdır. (Bu yuvarlaklaşma neticesinde, düzlük-yuvarlaklık bakımından kelimenin vokal sırasında dissimilasyon vukua geldiğinden bu hâdiseye “labial dissimilasyon” adı verilebilir.) Labial dissimilasyon, her şeyden önce, 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinde, genitiv ekinde, 1. ve 2. şahıs şahudî mazi eklerinde, *-ip/-ip* zarf-fiil ekinde ve *-lğ/-lig*, *-lq/-lik*, *-sız/-siz*, *-ıg/-ig*, *-inç/-inç*, *-il/-il-*, *-in-/-in-*, *-ış/-ış-* teşkil eklerinde görülür: ‘*azâb-um* ‘azabım’, *şabr-um* ‘sabrım’, *havz-um* ‘havuzum’, *oram-ung* ‘sokağın’, *ev-ümüz* ‘evimiz’, *kerem-üngüz* ‘kereminiz’, *nefs-üngüz* ‘nefsiniz’; ‘*arab-nung* ‘Arabın’, *anam-nung* ‘annemin’, *nefs-nüng* ‘nefsin’; *tap-tum* ‘buldum’, *sev-düng* ‘sevdim’; *tap-up* ‘bulup’, *ev-üp* ‘acele edip’; *edeb-lüg* ‘edepli’, *imâm-luq* ‘imamlık’, *hisâb-suz* ‘hesapsız’, *tap-uğ* ‘hizmet’, *sev-ünç* ‘sevinç’, *tap-ul-* ‘bulunmak’, *sev-ün-* ‘sevinmek’, *yap-uş-* ‘yapışmak’ v. s.¹

Çağataycada labial dissimilasyon yalnız şu hallerde vuku bulur:

a) *v* ile biten fiil tabanlarından sonra: *qav-dum* ‘kovdum’, *qav-up*, *qav-uş*, *siv-düm* ‘sevdim’, *siv-üp*, *siv-ün-*, *iv-üng* ‘acele edin’ (buna mukabil: *tam-ız-* ‘damlatmak’, *çap-ıp* ‘at koşturup’, *çap-ış-* ‘koşuşmak’, *tap-tum* ‘buldum’, *tap-in-*, fakat: *yap-uş-* ‘yapışmak’). İsim tabanlarından sonra yuvarlaklaşma yoktur: *iv-im* ‘evim’, *iv-imiz* ‘evimiz’, *birev-ning* ‘birisinin’, *ikev-ning* ‘ikisinin’, *çav-lğ* ‘meşhur’ (fakat: *iv-lük* ‘evlik’, Zafêrname tercümesi, Nuruosmaniye Ktp. 3268, 218b: 4, Şeybaniname, VÁMBÉRY neşri 98: 17).

b) *av* (= *au*) diftongunu içine alan arapça isimlerden sonra: *cavr-ung* ‘cevrin’, *davr-ung* ‘devrin’, *davr-unguz* ‘devriniz’, *qavl-ung* ‘kavlin, sözün’, *şavq-um* ‘şevkim’, *havf-luğ* ‘korkulu’ (fakat: *tavr-lğ* ‘tavırlı’ Nevai, Mecâlisü ’n-nefâis, Üniversite Ktp. T. Y. 841, 77b:2), *cavr-nung*, *davr-nung*. Bunun gibi: *sarv-ung* ‘selvin’.

¹ Daha fazla malûmat için *Das Chwarezmtürkische* (Philologiae Turcicae Fundamenta) adlı yazımızın 118. s. bakınız.

4. Şu kelimelerde (Nevai'den itibaren) $p > f$: *ofraq* (<*opraq*) 'elbise', *tofrağ* (<*topraq*) 'toprak' ve *yafrağ* (<*yapraq*) 'yaprak'.

5. Eski tü. -b-, -b, Hakaniye, Harezmi tü. bilabial w (ف) > çağ. v (و): *tavar* (<*tabar, tawar*) 'davar', *iv* (<*eb, ew*) 'ev'; *su* (<*sub, suw*) kelimesinin sonunda düşmüştür.

6. Şu kelimelerde $t > d$: *dağı* (<*tağı*) 've, dahi', *di-* (<*ti-*) 'demek', *dik* (<*teg*) 'gibi', *dur, durur* (<*turur*) '-dır' (fakat: *tur-* 'durmak'), *digrü/tigrü* (<*tegürü, tegrü*) '-a kadar', *diginçe, digünçe* (<*teginçe*) '-a kadar'.

7. Eski tü. -d-, -d, Hakaniye, Harezmi tü. δ (د) > çağ. y : *ayır-* (<*adır-, ağır-*) 'ayırmak', *uy* (<*ud, uđ*) 'inek'.

8. Eski tü., Hakaniye, Harezmi tü. -ağı/-egü > çağ. -av/ ev: *qırav* (Kâşg. *qırağı*) 'kırağı', *küyev* (eski tü. *küdegü*, Kâşg. *küdegü*) 'güveyi' ve bilhassa topluluk sayılarında: *birev* (<*biregü*) 'birisi', *ikev* (<*ikegü*) 'ikisi', *altav* (<*altağı*) 'altısı'.

9. Kelime sonundaki q ve $ğ$ seslerinin birbiriyle karıştırılması. Asli - q : *aq~ağ* 'ak', *ayaq~ayağ* 'ayak', *bulaq~bulağ* 'bulak, kaynak', *savıq~savıg* 'soğuk', *yafrağ~yafrag* 'yaprak' v. s. Asli - $ğ$: *qatıg~qatıq* 'katı', *qurug~quruq* 'kuru', *sarıg~sarıq* 'sarı', *uluğ~uluq* 'ulu' v. s. Bu durum -*luq*/*luq* (bugünkü tü. -*lık*/*luk*) ve -*liğ*/*luğ* (bugünkü tü. -*li*/*lu*) eklerinin karıştırılmasına da yol açmıştır: *açlıq~açlıg* 'açlık', *boyluğ~boyluq* 'boylu'. Yazıdan belli olmamakla beraber, -*k* ve -*g* için de aynı durum kabul edilebilir: *ötük~ötüg* 'edik', *ölüg~ölük* 'ölü', *yigitlik~yigitlig* 'gençlik', *ay yüzlüg~ay yüzlük* 'ay yüzlü.'

10. İyelik eklerinin vokalizmi Harezmi türkçesindeki gibidir, yalnız çokluk 2. şahısta yuvarlak vokalli tabanlardan sonra -*unguz*/*üngüz* yerine -*ungız*/*üngiz* daha yaygındır: *yol-ungız, köz-üngiz*.

11. İsim çekiminde eskiye nispetle şu değişiklik vardır: genitiv eki yuvarlak vokalli tabanlardan sonra da normal olarak -*ning*/*ning*'dir: *yol-ning, könglüm-ning*; -*qa*/*-ke* dativ eki -*ğa*/*-ge* olmuştur (sert konsonanttan sonra -*qa*/*-ke* de olabilir): *ata-ğa, yol-ğa, quyaş-ğa*/*-qa* 'güneşe'.

-*ning*/*-ning* genitiv eki yerine bazen -*nu*/*-ni* de kullanılır (bugünkü özbekçedeki gibi): *Afrāsiyāb-nı oğlu* 'Efrasiyab'ın oğlu' (Nevai). -*nu*

/-ni genitiv eki şekil bakımından -ni/-ni akkuzativ ekinden farksız olduğu için, -i-ning/-i-ning yerine de -i-n/-i-n (3. şahıs iyelik eki+akk. eki) geçebilir: *yarar bu hasta köngül dardıga oqın yarası* ‘yarar bu hasta gönlün derdine okunun yarası’ (Babur), *izārın ‘aksidin ‘yanağının aksinden’* (Lûtfi), *ağaların qatıda ‘ağabeylerinin yanında’* (Hâmidi).

12. Zamirî *n*’nin kalkması: *ayağ-ı-ğa, köz-i-de, ot-ı-dın* ‘ateşinden’, *kin-i-çe* ‘arkasından’ (*n*’li şekiller yalnız şiirde vezin icabı kullanılır).

13. Zamirler: *menim, bizim; mangar, sangar angar, mungar; anlar, munlar* gibi şekillerin kalkması (*meningde, seningde, bizingde, sizingde, aningda, muningda, kimingde; meningdin* v. s.; *meningsiz* v. s. gibi şekiller daha Harezmi devrinden önce kullanılıştan düşmüştür); Nevai’den itibaren *olar* yerine *alar*.

14. Eski -*nç* sıra sayısı ekinin kalkması ve -*nçı/-nçi* ekinin umumileşmesi: *ikinci, üçüncü, onuncu*.

15. Bildirme bağı (copula): 1. ve 2. şahısta -*min, -sin, -biz, -siz*, 3. şahısta *dur/tur, durlar/turlar* (şiirde *durur(lar)/turur(lar)* da; bazı mensur metinlerde, meselâ Zafername tercümesinde, Ebülğazi’de *turur*’-un kullanılması mahallî hususiyetlerden olmalıdır), daha az miktarda *irür(ler)*, bazen *bar* (eski *ol* Nevai’den önceki metinlerde arkaizm olarak nadiren görülür), menfisi *i(r)mes, i(r)mes tur(lar)* (Nevai’den önce nadiren *degül*’e de rastlanır); *dur/tur, irür, bar* ve *i(r)mes* çok defa 1. ve 2. şahısta da vardır.

16. Önceki devirlere ait metinlerde sık sık rastlanan -*daçı/-deçi, -duq/-dük* ve -*ğlı/-gli* isim-fiil ekleri kullanılıştan düşmüştür, -*muş/-miş* eki de çekimli fiil şekilleri dışında hemen hemen görülmez. Bu eklerin fonksiyonu -*ğan/-gen* ekine geçmiştir. Muzari eklerinden -*yur/-yür* de terk edilmiştir.

17. Eski -*yu/-yü* zarf-fiil eki -*y* şeklinde kısalmıştır: *di-y* ‘diye’, *yıgla-y* ‘ağlıyarak’ (-*yu/-yü* arasına şiirde vezin icabı kullanılır).

18. Eski -*ğınça/-ginçe* zarf-fiil eki, -*ğunça/-günçe* şeklinde yuvarlaklaştıktan sonra (*al-ğunça, kil-günçe*), -*ğuça/-güçe* ekiyle karışmıştır. Mânaları: 1. ‘-ncaya kadar’, 2. ‘-maktansa’, 3. ‘-acak kadar’ (aslında 1. ve 2. mâna -*ğunça/-günçe* ekinin, 3. mâna da -*ğuça/güçe* ekinin mânasıdır). Bu eklerin birbiriyle karışmasına sebep olarak bir yandan

ek vokalinin yuvarlaklaşmasını, öte yandan zamirî *n*'nin kalkmasını gösterebiliriz.

19. Eski *-madın/-medin* zarf-fiil ekinin yerine *-mayın/-meyin* ve *-may/-mey* eklerinin geçmesi: *kör-meyin*, *kör-mey* 'görmeden, görmiyerek'.

20. Emir kipi 3. şahısta *-sun/-sün*, *-sunlar/-sünler* (*-su/-sü* kalkmıştır) ekleri yanında (Nevai'de) *-dik*, *-dikler* ekinin türemesi: *al-dik* 'alsın', *iç-dik* 'içsin', *sor-dikler* 'sorsunlar', *biti-dikler* 'yazsınlar'.

21. Şuhudi mazi çokluk 1. şahısta *-dımız/-dimiz*, *-dumuz/-dümüz* ekinin kalkması ve *-duq/-dük* ekinin umumileşmesi: *al-duq* 'aldık', *di-dük* 'dedik', *kör-dük* 'gördük'.

22. *-sa/-se men* kalıbındaki şart kipi şeklinin kalkması ve *-sam/-sem*'li şart kipinin umumileşmesi: *al-sam*, *al-sang*, *al-sa*, *al-saq*, *al-sangız*, *al-salar*.

23. *dur/tur* ile veya bunsuz kullanılan mürekkep fiil şekilleri:

a) Şimdiki zaman (praesens): *-a/-e*, *-y dur min*, *dur sin*, *dur*, *dur biz*, *dur siz*, *durlar* ve *-a/-e*, *-y min*, *sin*, *biz*, *siz*: *ala dur min* 'alıyorum', *tapa dur* 'buluyor', *köre biz* 'görüyoruz' v. s.; menfisi: *-may/-mey (dur) min*: *tapmay (dur) min* 'bulmuyorum.'

b) Yakın mazi (perfectum): *-p (dur/tur) min*: *körüp tur min* 'gördüm', *oqup sin* 'okudun', *tapıp tur* 'bulmuştur'; menfisi: şimdiki zamandaki gibidir: *açılmay dur* 'açılmamıştır'.

c) Uzak mazi (plusquamperfectum): *-p i(r)dim*: *qılıp irdim* 'kılmıştım'; menfisi: *-may/-mey dur i(r)dim*: *qalmay dur irdi* 'kalmamıştı'.

24. Oğuzcadan (azericeden) alınmış fiil şekilleri (her şeyden önce şiirde, nadiren nesirde de geçer):

a) *-(a,u)r-am/-(e,ü)r-em*: *alur-am* 'alırım', *bilür-em* 'bilirim' (çağ. *alur min*, *bilür min*); menfisi: *-man/-men*: *al-man* 'almam', *bil-men* 'bilmem' (çağ. *almas min*, *bilmes min*), nadiren *-manam*: *tap-manam* 'bulmam' (çağ. *tapmas min*); *-mang/-meng*: *bil-meng* 'bilmezsin' (çağ. *bilmes sin*).

b) *-muş-am/-miş-em*: *almış-am* 'almışım', *körmüş-em* 'görmüşüm' (çağ. *almış min*, *körmüş min*); *-muş-ang/-miş-eng*: *asmış-ang* 'asmışsın' (çağ. *asmış sin*).

25. **u-ma-* ile yapılan iktidarsızlık şeklinin (*qıl-u-maz* ‘kılamaz’) kesin olarak kalkması ve *-a/-e, -y al-ma-/bil-me-* terkininin umumileşmesi: *oquy almas* ‘okuyamaz’, *köre bilmedi* ‘göremedi’.

26. *ıda bir-* ‘göndermek’ terkininin *yiber-* şeklinde kaynaşması.

27. *ma/me* tekit edatının kalkması (sadece *nime* ‘bir şey’ ve *niçeme* ‘her ne kadar’ gibi kelimelerin ikinci unsuru olarak kullanılması).